

ΚΡΗΤΙΚΑ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ

Κατά τήν ένασχόλησή μου μέ τά οικογενειακά όνόματα καί τοπωνύμια τής Κρήτης έτυχε νά σταματήσω στίς παρακάτω λέξεις πού παρουσιάζω έδώ μέ τίς παρατηρήσεις μου.

Ἐπισημαίνω τήν ἔκδοσή μου τῆς ἑπισημασμένης μελέτης του¹ ἐπαναλαμβάνει τήν ἐτυμολογία τοῦ Στ. Σπανάκη², ἀπό τή λ. ἄρκαλος, «ἀσβός», διότι στήν περιοχή ὑπάρχουν μικρές σπηλιές ἢ τρύπες, ἀρκαλότρυπες ἢ ἀρκαλιές, ὅπου τό ζῶο κάνει τή φωλιά του. Ἄλλά ἂν τό τοπωνύμιο προερχόταν ἀπό τίς φωλιές τῶν ἀρκάλων, θά ἦταν Ἐρκαλιές, ὅπως πολλά σχετικά τοπωνύμια. Θά ἀρκεστῶ νά ἀναφέρω τά τοπωνύμια τῆς ἐπαρχίας Κισιάμου πού ἔχει συγκεντρώσει ἢ κα Ἐ.Γιακουμάκη³: Ἐρκαλιές, (σέ δέκα διαφορετικά χωριά), πβ. Ἐρκαλίδια, Ἐρκαλοκερατέ, Ἐρκαλόλακκος, Ἐρκαλοκεφάλι, Ἐρκαλιά, Ἐρκαλόσκινος, Ἐρκαλομάζωμα.

Τά τοπωνύμια μέ δεύτερο συνθετικό -χώρι (Βενεροχώρι, Γαβαλοχώρι, Δαμουλοχώρι, Δαρμαροχώρι, Παγκαλοχώρι κ.ἄ.) ἔχουν ὡς πρῶτο συνθετικό τό ἐπώνυμο τῆς οἰκογένειας τῶν πρώτων οἰκιστῶν ἢ φεουδαρχῶν. Ἄλλά οἱ ἄρκαλοι δέν ἦταν οἰκιστές, γιά νά δώσουν τό ὄνομά τους στό χωριό. Στήν προκειμένη περίπτωση θά μπορούσε λοιπόν νά πρόκειται μάλλον γιά οἰκογενειακό Ἐρκαλος, προερχόμενο ἀπό παρωνύμιο, λόγω παρομοίωσης μέ τό ζῶο αὐτό⁴. Ἐτσι ἐτυμολογοῦσα τό Ἐρκαλοχώρι σέ παλαιότερη μελέτη μου⁵.

Ὡστόσο τελευταία σέ ἔγγραφο τοῦ 1394 βρήκα τοπωνύμιο *Arcoleoio*⁶, πού μου ἔφερε στό νοῦ τό ἐπώνυμο Ἐρκολέος. *Arcoleoio* εἶναι λοιπόν τό «χωριό τῶν Ἐρκολέων». Τό ἐπώνυμο, ὅπως φαίνεται, ἐξαφανίστηκε ἀργότερα ἀπό τήν περιοχή καί ἔτσι τό Ἐρκολεοχώρι ἢ Ἐρκολεχώρι ἐγινε ἀπό παρετυμολογία Ἐρκαλοχώρι, ἀφοῦ σχετίστηκε μέ τό ζῶο ἄρκαλος.

Τό ἐπώνυμο Ἐρκολέος (ἄρκος δηλ. «ἄρκτος» καί λέων⁷) ὑπάρχει σέ πολυπληθεῖς μαρτυρίες ἀπό τό 1228. Ἄπαντά καί σήμερα ὡς Ἐρκολής καί Ἐρκολάκης (Ξερο-

1. Ἐνόματα 10, 1986, σ. 42.

2. Ἡ Κρήτη Α', σ. 143.

3. Λεξ. Δελτίον 16, 1986, σσ. 36, 40, 48.

4. Βλ. τή μελέτη μου γιά τά κρητικά ἐπώνυμα ἀπό ὀνόματα φυτῶν καί ζώων, *Κρητικά Χρονικά* 22, 1971, σ. 444 κ.ἑ.

5. Ἀμάλθεια 22-23, 1975, σ. 37.

6. E. Santschi, *Régestes* κτλ. Venise, 1976, σ. 339.

7. Πβ. λέοντας καί ἄρκους, Βασίλειος Διγενής Ἀκρότης, ἔκδοση Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ἀθήνα, 1985, σ. 747, καί γλωσσάριο, ὅπου καί γιά τόν μγ. τύπο ἄρκος LSI. Πρόκειται γιά ἐπώνυμο πού πλάστηκε πιθανότατα ἀπό ἐπίδραση τῆς ἀκριτικῆς ποίησης.

στέρνη και Καλαμίτσι Ἀποκορώνου), Ἀρκουλάκης (Σωκαράς Μονοφασιού, Μοῖρες Καινουργίου). Ὑπάρχει ἄλλωστε και βενετικό *Arcoleo - Arcolin* (ἀπό τό ὁποῖο τό Ἀρκολής), πού ὁ Olivieri τό ἐτυμολογοῦσε ἐσφαλμένα ἀπό τό *Archelao* (Ἀρχέλαος) «forse per attrazione dei nomi in -eo, Tomeo etc»⁸. Πρόκειται γιά τό ἑλληνικό Ἀρκολέος, μέ τό ὁποῖο θά ἀσχοληθῶ λεπτομερέστερα ἄλλοῦ. Σημειώνω ὅτι στή Σικελία σώζονται και σήμερα ἐπώνυμα *Arcoleo, Arcolachi*, ἀσφαλῶς δυζαντινά κατάλοιπα⁹.

Ἀτσέλεγος. Ἔτσι λέγεται ὁ σπουργίτης στήν ἀνατολική Κρήτη¹⁰. Ἡ λέξη εἶναι ἀθησαύριστη στό «Ἱστορικό Λεξικό» τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Πάγκαλος¹¹ σχετίζει μέ τό ἀττέλαθος πού σημαίνει «εἶδος ἀκρίδας». Στήν πραγματικότητα προέρχεται ἀπό τό βενετικό *celega, zelega*¹², συνώνυμο τοῦ ἰταλικοῦ *passero*. Ὁ τύπος *zelega* μαρτυρεῖται ἀπό τό 1144¹³. Στόν ἑλληνικό τύπο τό *a* εἶναι προθετικό. Ὑπάρχει και ἐπώνυμο Τσέλεγος ἀπό παρωνύμιο, Μισέρ Ἱερώνυμος Τσέλεγος ἀδοκάτος, σέ ἔγγραφο τοῦ 1566¹⁴.

Ζάβαλε. Ὁ Πάγκαλος στό λεξικό του σημειώνει «ἐπίρρημα, δυστυχῶς, ἀπό τουρκ. *zavalli* δυστυχῆς, *ζάβαλος* (δυτική Κρήτη) ὁ παθῶν τάς φρένας ὑπό πονηρῶν πνευμάτων, ἐκ τοῦ *ζαθός*, τρελλός»¹⁵. Ὡστόσο τό *ζάβαλε* ἔχει σημασία βεβαιωτική ἢ ἀνάλογη πρὸς τό *λοιπόν* και πολύ ἀπέχει ἀπό τό «δυστυχῶς» πού ἀναφέρει ὁ Πάγκαλος, ὅπως φαίνεται π.χ. ἀπό τίς φράσεις «δέν τό ἴκανα ζάβαλε ἐγώ», «θά ῥθεις ζάβαλε αὔριο» κτλ. Βεβαιωτική και ἐπιφωνηματική εἶναι ἡ χρήση τοῦ *ζάβαλε* και στόν Παπαδιαμάντη: «᾽Ωχ, κρίμα ζάβαλε! Καλά πού τό βαφτίσαμε κιόλας»¹⁶. Ἀπό τίς παραπάνω χρήσεις προκύπτει ὅτι τό *ζάβαλε* εἶναι τό *διάβολε* πού κι αὐτό κατάντησε ἐπιφώνημα (π.χ. «πῶς διάολο τά κατάφερε», «τί λές διάβολε» κτλ.). Ὁ τύπος *ζάβαλε* ὀφείλεται πιθανῶς στήν ὑποσυνείδητη τάση ἀποφυγῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ διαβόλου (πβ. *διάτανε*) ἢ και σέ ἐπίδραση τῆς βενετικῆς διαλέκτου, ὅπου ἡ ἐπίσης ἑλληνική λέξη *διάκος* ἐγινε *zago*. Πβ. και μεσ. λατ. *zabulus* ἀντί *diabolus*¹⁷.

Κουζουλός. Ἀνάμεσα σέ πολλές ἄλλες νεοελληνικές λέξεις, στίς ὁποῖες εἶχαν προσκρούσει οἱ παλαιότεροι ἐρευνητές και πού ἐτυμολογήθηκαν ἀπό τόν Στυλιανό Ἀλεξίου (*βασιλεύω, γροικῶ, κούτελο, πατέλης, ροῦχο, στανιό, σῶνω, φιλιατρὸ* κ.ἄ.)¹⁸ ἐξετάσθηκε ἀπό τόν ἴδιο και ἡ λ. *κουζουλός* και προτάθηκε γι' αὐτήν συσχε-

8. I cognomi della Venezia euganea, *Onomastica* (Génève) 1923, σ. 259.

9. Πβ. Χρ. Τσικριτσή, Ἑλληνικά βαπτιστικά και ἐπώνυμα στή Σικελία, Ὀνόματα 10, 1986, σ. 111.

10. Ἐλ. Πλατάκης, Δημῶδη ὀνόματα ζῶων τῆς Κρήτης, *Κρητολογία* 10-11, 1980, σ. 52.

11. *Περί τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Κρήτης*, Β', σ. 190, Ε', α', σ. 210.

12. Boerio, *Dizionario*, και Α. Zamboni, *Profilo dei dialetti italiani*, Veneto, σ. 44.

13. Battisti - Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, Firenze, 1957, λ. *zelega*.

14. *Κρητικά Χρονικά* 15-16, 1961-62, σ. 240.

15. Ἐ.ἄ., Β', σ. 352. Τουρκική θεωρεῖ τῆ λέξη και ὁ Ἀνδριώτης, Ἑτυμολογικό Λεξικό, λ. *ζάβαλης* «δυστυχῆς».

16. Ἀπαντα, κριτική ἐκδοση Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Γ', σ. 455, και γλωσσάρι.

17. Μ. Cortelazzo, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna, 1970, σ. LI κ.ἑ. Πβ. και τῆ λ. *ζαβολιά* πού ὀρθά ἐτυμολογεῖ ἀπό τῆ *διαβολιά* ὁ Ἀνδριώτης.

18. *Γλωσσικά μελετήματα*, Ἀθήνα, 1981, εὔρετήριο. Τό δῖβλίο περιλαμβάνει και ἐτυμολογήσεις τῆς γεμ. λ. *Folter* «δασανιστήριον» πού συσχετίζεται μέ τῆ βενετοκρητική λ. *φουτρῆς* «δή-

τισμός προς τήν Ιταλική λ. *cuccio* που σημαίνει, μεταξύ άλλων, μεταφορικά «persona giovane, semplice, ingenua, inesperta» μεγεθ. *cucciolone*, ύποτιμ. *cucciolaccio*, δηλαδή «κουτός, άπλοϊκός». Ίδιαίτερα ό βενετικός τύπος *cucciolon* (μέ άποκοπή του τελικού φωνήεντος) συμπίπτει μέ τό έλληνικό *κουζουλός*¹⁹. Η έτυμολόγηση αυτή αίρει όσα άμέθοδα είχαν παλαιότερα προταθει²⁰ και ένισχύεται από τή δική μου άκόλουθη παρατήρηση, ότι στη βενετική διάλεκτο συχνά οί φθόγγοι αυτοί έναλλάσσονται, π.χ. *uccello* βεν. *oseo*, *goccia* βεν. *gosa*, *rozzo* βεν. *roso* κ.ά.²¹

μιος», *αύτ.*, II, σ. 85, και τής Ιταλ. λ. *catramonaccia*, *αύτ.*, IV, σ. 5. Τήν τελευταία αυτή λέξη ό Cortelazzo τήν έτυμολογοΰσε από τή φράση «τήν κατάρα μου νά 'χεις»! Τόσο άμέθοδες είναι πολλές φορές οί έτυμολογήσεις άκόμη και σέ χώρες προηγμένες έπιστημονικά.

19. *Αύτ.*, V, σ. 5. 'Ο 'Αλεξίου δέν δέχεται τήν παλαιότερη έτυμολόγηση που είχε προτείνει από τό βεν. *cogionon*, *αύτ.*, I, σ. 181. *Cuccio* σημαίνει κυρίως «μικρό ζώου», πβ. *μωρό*, *κουτάβι*, από τά επίθ. *μωρός* και *κουτός*.

20. Ξανθουδίδης, 'Αθηνά 26, 1914, σ. 151 κ.έ., 'Ανδριώτης, *Λεξ. Δελτίον* 3, 1941, σ. 2 κ.έ.

21. Πβ. Ν. Κοντοσόπουλος, Φωνητική τής βενετικής διαλέκτου, *Θησαυρίσματα* 2, 1963, σ. 147 κ.έ. Τόν εύχαριστώ θερμά καθώς και τή φίλη 'Ελευθερία Γιακουμάκη για τά δελτία του 'Αρχείου του 'Ιστορικού Λεξικού τής 'Ακαδημίας που έθεσαν ύπ' όψη μου. Για τή φωνητική τής βενετικής διαλέκτου βλ. και Α. Zamboni, *ξ.ά.*, σ. 13 κ.έ.